

JERZY BAŃSKI

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
im. S. Leszczyńskiego PAN w Warszawie

OBSZARY PROBLEMOWE W POLSCE

Abstract: Problem areas are an inseparable part of the geographical space of every country. The most important role among them is played by areas of ecological threat, as well as problem areas from the populational and agricultural points of view. These in general create problem complexes, in which there is a mutual overlapping of different kinds of problem area.

A characteristic feature of areas backward in development is a level of development of agriculture that is the lowest in the country and therefore hinders proper functioning. Areas of unfavourable natural conditions have been divided into categories – those of a low-quality natural environment which limits opportunities for managing land, and areas with an environment degraded by human economic activity.

In turn, areas of productive reserves feature inadequate utilisation of the natural or productive potential. Finally, areas of conflict are characterised by an excessive development of non-agricultural functions that impacts negatively on opportunities for agriculture to function.

The greatest agricultural depression is that characterising the south-eastern, eastern parts of Poland and Świętokrzyskie Mountains.

Population-related problem areas are among the most important types of such problem areas in Poland, requiring a greater interest from scientists and practitioners than has so far been the case. It is possible to propose their division into the following categories:

- areas with a skewed age structure to the population,
- areas with an unfavourable sex structure to the population,
- areas with sustained excessive outflows of population,
- areas of occupational inactivity.

The greatest demographic depression is that characterising the north-eastern and eastern parts of Poland, where the structure of the population in terms of both age and gender is unfavourable. This area has long been characterised by depopulation and ageing in the countryside.

Unfavourable population-related phenomena are also emerging in northern Poland, where the highest rates of unemployment are to be found – mainly thanks

to the closure a few years ago of the State Farms. Long-term unemployment, favouring the increased impoverishment of rural areas, is a catalyst behind demographic distortion, and one that tends to perturb the rhythm of socioeconomic life.

Wstęp

Przestrzenne zróżnicowanie kraju w zakresie zagadnień społeczno-gospodarczych jawi się m.in. występowaniem obszarów, na których nagromadzenie negatywnych zjawisk utrudnia ich właściwy rozwój. Obszary takie, zwane problemowymi, wykazują pod pewnymi względami „upośledzenie” w stosunku do innych obszarów w kraju. Dysproporcje regionalne mogą dotyczyć poziomu rozwoju rolnictwa, wyposażenia w infrastrukturę techniczną, sytuacji ludnościowej itp.

Celem opracowania jest przegląd pojęć i metod identyfikacji obszarów problemowych oraz prezentacja dorobku badawczego w tym zakresie. Zamierzeniem autora jest także próba rozpoznania różnych typów obszarów problemowych w Polsce, szczególnie w zakresie rolnictwa i zagadnień ludnościowych.

Badania nad obszarami problemowymi prowadzone były przez autora w końcu lat 90. Z tego względu podstawowy materiał statystyczny pochodzi z Banku Danych Regionalnych GUS 1998 oraz Spisu Rolnego 1996. W miarę możliwości opracowanie wzbogacono o najnowszą literaturę oraz dane statystyczne.

1. Pojęcie i kryteria identyfikacji obszarów problemowych

W opracowaniach na temat obszarów problemowych używa się zamiennie takich terminów, jak: obszary konfliktowe, niedostatku, depresyjne, upośledzone, opóźnione itp. W literaturze naukowej występuje wiele różnorodnych definicji tych pojęć. Zagożdżon (1988, s. 138) uważa, że obszar problemowy cechuje występowanie negatywnych zjawisk *„...ze sfery społecznej, ekonomicznej i technicznej, które wywołują określone anomalie wewnętrzne (w strukturze przestrzennej) i anormalność obszaru”*. Tworzy go zatem układ o cechach patologicznych, których wyeliminowanie wymaga zaangażowania sił i środków zewnętrznych. Z kolei R. Domański (1987, s. 103) przy okazji badań nad gospodarką woj. poznańskiego, przyjmuje, że obszarami problemowymi są te części województwa, w których *„...występują problemy szczególnie dokuczliwe lub*

trudne do rozwiązania”, tj. niski poziom rozwoju gospodarczego, mała efektywność gospodarowania, niszczenie środowiska przyrodniczego i konflikty między funkcjami rozwojowymi.

Obszary problemowe można też definiować z punktu widzenia komplikacji, jakie stwarzają dla gospodarki kraju. Dla Cioka (1994, s. 11) będzie nim „...obszar o niskiej efektywności struktur społeczno-gospodarczych i przestrzennych, a więc wymagający ze strony planowania i polityki regionalnej specjalnych posunięć potrzebnych do rozwiązania zaistniałych tu problemów”.

Stasiak (1985, s. 10) stosuje pojęcie „obszary słabiej rozwinięte”, które „...posiadają poziom rozwoju społeczno-gospodarczego niższy od średniej (kontynentu, kraju, regionu itd.)”. Poziom ten można mierzyć stanem zainwestowania w majątek trwały, zamożnością społeczeństwa i zaspokojeniem jego potrzeb.

Obszary problemowe występują w wielu typologiach regionów. Podejście do tego zagadnienia jest bardzo zróżnicowane ale wszystkie koncepcje zmierzają do wyłonienia regionów o ograniczonych możliwościach rozwoju. Odnaleźć je można w teorii rdzeni i peryferii – *depressed regions* (Friedmann 1968, 1974), teorii biegunów wzrostu (Perroux 1955) – *backward regions*, koncepcji Klaassena (1965) – *distressed area*.

Sposób identyfikacji obszarów problemowych może być bardzo różny. Na przykład w Wielkiej Brytanii kryterium ich delimitacji jest odpowiedni wskaźnik bezrobocia. W USA do obszarów problemowych Hoover (1971) zalicza Apallachy – jako wielką strefę ubóstwa rolniczego – oraz pięć innych obszarów (*Upper Great Lakes, New England, Coastal Plains, Ozarks, Four Corners*) rozpoznawanych na podstawie następujących kryteriów: wyczerpywania się surowców mineralnych, niekorzystnych warunków przyrodniczych dla rolnictwa, nasilonej erozji gleb, dynamicznego procesu wylesiania, depopulacji. Władze federalne traktowały je jako obszary specjalnej troski.

W 1972 r. podczas konferencji szefów rządów EWG w Paryżu przyjęto nowe zasady polityki regionalnej, której celem było m.in. przyspieszenie rozwoju gospodarczego terenów zacofanych. Specjalna komisja EWG wyróżniła wśród nich trzy typy (Żurawicki 1974):

- 1) zacofane obszary rolnicze charakteryzujące się wysokim udziałem ludności wiejskiej, niską gęstością zaludnienia, odpływem ludności w wieku produkcyjnym;
- 2) obszary o zacofanym przemyśle z dużym potencjałem siły roboczej i dominacją tradycyjnych gałęzi przemysłu;
- 3) regiony peryferyjne nieatrakcyjne inwestycyjnie.

Poszerzenie Wspólnoty o nowe kraje spowodowało zmiany kryteriów wyznaczania obszarów problemowych, do których zaliczono:

- obszary zacořane, na których PKB na mieszkańca jest niższy niż 75% średniej dla krajów członkowskich (m.in. Grecja, Portugalia, Irlandia, południowe Włochy);
- upadające regiony przemysłowe charakteryzujące się wyższym od średniej dla krajów stowarzyszonych poziomem bezrobocia i spadkiem zatrudnienia w przemyśle (środkowa i północna Anglia, południowa Szkocja, zachodnia Belgia, północno-wschodnia Francja, północne Włochy, północno-zachodnia Holandia);
- zacořane obszary rolnicze cechujące się dużym udziałem zatrudnionych w rolnictwie, niskimi dochodami z rolnictwa, niskim PKB na mieszkańca, niską gęstością zaludnienia i peryferyjnym położeniem (południowa Francja, północna Szkocja, południowo-wschodnie Niemcy).

Współcześnie Unia Europejska wspiera obszary opóźnione w rozwoju lub tzw. obszary peryferyjne środkami z Funduszy Strukturalnych. Przydział Funduszy dla obszarów problemowych jest dokonywany na podstawie klasyfikacji NUTS. W obecnym okresie planistycznym 2000-2006, wsparcie z Funduszy Strukturalnych realizowane jest według dwóch Celów. Cel 1 polityki regionalnej UE to promowanie rozwoju i strukturalne dostosowanie regionów opóźnionych w rozwoju. Są nimi obszary (na poziomie NUTS 2), w których PKB na 1 mieszkańca jest niższy niż 75% średniej dla Wspólnoty. Cel 2 to wspieranie gospodarczej i społecznej konwersji obszarów stojących w obliczu problemów strukturalnych. Wyznacza się je (na poziomie NUTS 3) na podstawie wielu kryteriów, wśród których jednym z najważniejszych jest poziom bezrobocia przewyższający średnią dla Wspólnoty.

W Polsce obszary problemowe uzyskiwały środki w ramach funduszy pomocowych UE. Alokacja pomocy w latach 90. uzależniona była w dużej mierze od dysponowania znacznymi środkami własnymi przez jednostki administracyjne oraz dobrze opracowanych projektów. Dlatego też obszary biedne nie były głównymi beneficjentami pomocy. W latach dwutysięcznych sytuacja obszarów zapóźnionych ekonomicznie poprawiła się pod tym względem. W 2000 r. przewidziano dla Polski 484 mln euro, z czego ok. 180 mln euro przeznaczono na tzw. spójność społeczno-gospodarczą w 5 województwach (warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, podkarpackie i śląskie), w których okres transformacji wywarł najwięcej negatywnych zjawisk. W 2001 r. dołączyły do nich jeszcze 3 województwa: łódzkie, świętokrzyskie i kujawsko-po-

morskie. Środki pomocowe kierowano więc na obszary wymagające wsparcia, które dotychczas w niewielkim stopniu partycypowały w funduszach pomocowych.

Obszary problemowe znalazły swoje miejsce w *Diagnozie stanu gospodarki przestrzennej Polski* opracowanej przez zespół naukowy KPZK PAN pod kierunkiem Kuklińskiego (1983). Badaniami objęto różne typy obszarów problemowych, a ich wyniki zostały w późniejszym okresie opublikowane (Eberhardt 1989; Kassenberg, Rolewicz 1984; Kokotkiewicz 1985; Kulikowski 1992; Zagożdżon 1988).

Zagożdżon (1988) wyznaczył kryteria delimitacji i zidentyfikował osiem rodzajów obszarów problemowych w Polsce (tab. 1).

Koncepcja Zagożdżona wydaje się niespójna. Autor wyróżnia obszary problemowe na podstawie kryterium przedmiotowego (rolnictwo, ekologia), a także wydziela Sudety, które kwalifikuje według wielu różnych kryteriów.

Tabela 1

Obszary problemowe według Zagożdżona

Obszary problemowe	Kryteria i cechy wyboru	Przyczyny (wybrane elementy)
obszary odpływu ludności ze wsi	ujemne saldo migracji	deprecjacja zawodu rolnika, brak emocjonalnego związku z gospodarstwem
obszary obniżonej efektywności rolnictwa	wartość ziemi, pracy, stopień towarowości i wykorzystanie warunków naturalnych	rozdrobienie gospodarstw, braki infrastrukturalne, wyludnienie
obszary zagrożenia ekologicznego	silne skażenie jakiegoś elementu lub słabsze sumy elementów środowiska	brak świadomości ekologicznej decydentów
obszary dysproporcji strukturalnych	różne wskaźniki we wszystkich zakresach	wadliwa urbanizacja, monofunkcyjność obszarów
obszary peryferyjne i pogranicza	niska efektywność gospodarowania	niewłaściwa orientacja gospodarcza w skali kraju i regionu
Sudety – obszar wieloprogowy	zagrożenie ekologiczne, depopulacja wsi, obniżenie efektywności gospodarowania i inne	brak świadomości zagrożenia ekologicznego, trudności adaptacyjne imigrantów
obszary obniżonej zdrowotności	zachorowalność, wyposażenie służby zdrowia	warunki życia, środowisko przyrodnicze
„strefy niedostatku”	niski poziom życia	polityka nakładów inwestycyjnych

Źródło: A. Zagożdżon (1988, s. 139).

Szul (1988) proponuje inną klasyfikację obszarów problemowych:

- 1) *promocyjne „obumierające”*, które charakteryzuje niski poziom życia i aktywności gospodarczej oraz wysoka depopulacja; wymagają one wzrostu dochodów mieszkańców przez zwiększenie ich aktywności gospodarczej;
- 2) *promocyjne „nadmiernie żywotne”* o nadmiernym przyroście ludności i niskim poziomie życia, wymagające wzrostu dochodów mieszkańców i obniżenia przyrostu naturalnego lub zwiększonej emigracji;
- 3) *promocyjne „pośrednie”* charakteryzujące się niskim poziomem życia, niską ale ustabilizowaną aktywnością gospodarczą i stabilną liczbą ludności;
- 4) *korekcyjne „obumierające”*, wysoko rozwinięte, ale ze spadkiem aktywności gospodarczej związanym z kurczeniem się zasobów naturalnych; wymagają modernizacji gospodarki i zmian strukturalnych;
- 5) *korekcyjne „nadmiernie żywotne”*, które cechują się wysokim rozwojem gospodarczym, koncentracją ludności, uciążliwą dla środowiska i człowieka działalnością gospodarczą; w celu łagodzenia negatywnych skutków działalności gospodarczej wymagają zmiany struktury gospodarki.

Natomiast według *Długookresowej koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju* (1990), w Polsce znajdują się 4 grupy obszarów problemowych:

- 1) obszary dysproporcji i konfliktów w gospodarce przestrzennej (katowicki, krakowski, warszawski, łódzki, gdański, wrocławski, legnicko-głogowski);
- 2) obszar sudecki;
- 3) obszar północno-wschodni;
- 4) obszar zamojsko-sandomierski.

Przyjmijmy, że obszar problemowy jest jednostką przestrzenną, którą cechuje anormalność jednego lub wielu elementów tej przestrzeni. Charakteryzuje go nagromadzenie negatywnych zjawisk, które utrudniają jego prawidłowy rozwój. Wśród badaczy największe zainteresowanie zyskały 3 typy obszarów, wokół których ogniskują się inne kategorie obszarów problemowych:

- ludnościowe obszary problemowe,
- rolnicze obszary problemowe,
- obszary o podwyższonym ryzyku zagrożenia ekologicznego.

W opracowaniu szczególną uwagę poświęcimy rolniczym i ludnościowym obszarom problemowym.

2. Ludnościowe obszary problemowe

Teoretyczne rozważania na temat ludnościowych obszarów problemowych prowadził m.in. Jelonek (1986, 1988). Według niego główne konflikty, jakie rodzą się w przestrzeni w relacji gospodarka–społeczeństwo, dotyczą rozwoju biologicznego, struktur demograficznych i społecznych, stanu i rozmieszczenia ludności oraz ruchów migracyjnych. Dla Zagożdżona (1988) ludnościowe obszary problemowe to przede wszystkim tereny odpływu ludności ze wsi. Za kryterium ich delimitacji proponuje przyjąć ujemne saldo migracji, trwające na danym terytorium przez dłuższy czas.

Z podobnych założeń wychodzi Eberhardt (1989). Autor omawia proces wyludniania się niektórych ziem w Polsce i określa stopień jego natężenia. Obszary o największym odpływie ludności uznaje za problemowe. Należą do nich regiony:

- p ó ł n o c n o - w s c h o d n i e (mazursko-warمیński, kurpiowsko-biebrzański, podlasko-nadbużański, janowski-hrubieszowski, suwalski, roztoczański) o przewadze funkcji rolniczej, niskim stopniu uprzemysłowienia i małej gęstości zaludnienia;
- P o l s k i c e n t r a l n e j (nadwiślański, nadpilicki, środkowej Warty) o zróżnicowanej problematyce społeczno-gospodarczej;
- s u d e c k i, charakteryzujący się dynamicznym odpływem ludności, mimo wysokiego stopnia uprzemysłowienia i zurbanizowania;
- z a c h o d n i o p o m o r s k i o ujemnym bilansie migracyjnym na wsi i w części miast.

Strzelecki (1995) dzieli obszary „deformacji demograficznej” na 3 grupy:

- 1) depopulacji, gdzie liczba ludności w latach 1981–1990 zmniejszyła się o ponad 5%;
- 2) deformacji struktury wieku, na których ludność w wieku produkcyjnym stanowi mniej niż połowę ogółu ludności;
- 3) defeminizacji, gdzie w grupie wiekowej 20–29 lat na 100 mężczyzn przypada mniej niż 80 kobiet.

W świetle tak przyjętych założeń okazało się, że niekorzystne procesy ludnościowe koncentrują się przede wszystkim w północno-wschodniej, wschodniej i centralnej części Polski. Szczególnie na północnym wschodzie nakładają się na siebie wszystkie trzy typy obszarów, a zatem odpływowi ludności ze wsi towarzyszy defeminizacja i starzenie się mieszkańców.

Ważną pozycję w badaniach ludnościowych obszarów problemowych stanowił koordynowany w latach 1986–1990 przez IGiPZ PAN program *Wyludnianie się wsi polskiej*. Oprócz badań ogólnych prowadzone były studia w skali regionalnej przez kilka ośrodków naukowo-badawczych. W projekcie kierowanym przez Stasiaka ukazało się wiele interesujących prac (Frenkel 1989; Hefner 1990; Jasiulewicz 1989; Mirowski 1995), które mogą stanowić podstawę do studiów nad ludnościowymi obszarami problemowymi.

Można zaproponować 4 typy ludnościowych obszarów problemowych:

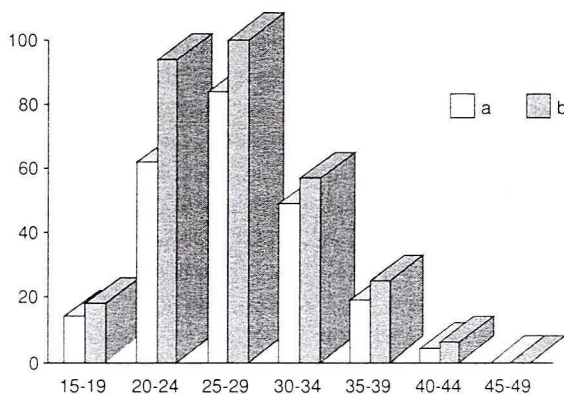
- niekorzystnej struktury płci,
- zachwianej struktury wieku,
- bierności zawodowej,
- nadmiernego i długotrwałego odpływu ludności.

Struktura ludności według płci jest istotnym wskaźnikiem, mówiącym m.in. o możliwościach reprodukcyjnych mieszkańców danego obszaru. W Polsce każdego roku rodzi się więcej chłopców niż dziewcząt i ich udział w liczbie urodzeń zawiera się w granicach 0,51–0,52 (Holzer 1999). Umieralność kobiet jest na ogół mniejsza niż mężczyzn, dlatego liczebność mężczyzn i kobiet wyrównuje się w pewnej grupie wiekowej. W starszych grupach wiekowych przeważają natomiast kobiety. W efekcie współczynnik feminizacji w kraju wynosi ok. 105.

Wyraźne odchylenia od powyższego współczynnika mogą wskazywać na istnienie sytuacji problemowej. Przeciętnie na obszarach miejskich współczynnik feminizacji osiąga wartość ok. 110, zaś na wsi liczba kobiet i mężczyzn równoważy się. Szczególną uwagę należy zwrócić na ludność w wieku matrymonialnym (20–29 lat), od której przede wszystkim zależy naturalny rozwój demograficzny (ryc. 1). Co prawda związki małżeńskie zawierają również osoby w innych grupach wiekowych, wydłużył się też wiek kobiet rodzących dzieci. Niemniej jednak niedobór kobiet w wieku matrymonialnym powoduje m.in. spadek zawieranych małżeństw, a to z kolei przyczynia się do spadku liczby urodzeń i nasilenia procesów starzenia się ludności. Obszary wiejskie, na których dochodzi do takich zjawisk nie rozwijają się w sposób właściwy.

W Polsce w grupie wiekowej 20–29 lat przeważają mężczyźni, ale na obszarach miejskich występuje w tym zakresie względna równowaga. Wieś natomiast cechuje na ogół wyraźny niedobór kobiet w wieku matrymonialnym.

W ciągu ostatnich kilkunastu lat sytuacja w tym zakresie uległa wyraźnej poprawie. Okazuje się bowiem, że wartość współczynnika fe-

Ryc. 1. Urodzenia żywe na 1000 kobiet w grupach wiekowych w miastach (a) i na wsi (b) w Polsce, 2001

minizacji w grupie wiekowej 20-29 lat na obszarach wiejskich wzrosła z 85 w 1980 r. do 92,4 w 2002 r. Był to wzrost powolny ale stały. W tym samym okresie na obszarach miejskich nie zanotowano istotnych zmian w tym zakresie. Według Frenkla (1997) w latach 90. niedobór kobiet w wieku matrymonialnym uległ złagodzeniu w związku ze zmniejszaniem się liczby ludności migrującej do miast.

Jak wynika z ryc. 2, obszary deficytu kobiet w wieku matrymonialnym występują przede wszystkim we wschodniej części kraju oraz na Wyżynie Małopolskiej i w południowej części Pojezierza Pomorskiego. Analizowana cecha wykazuje pewną zmienność w czasie, niemniej jednak porównanie tej sytuacji z sytuacją w 1988 r. wskazuje, że niedobór kobiet w wieku matrymonialnym utrzymuje się na tych samych obszarach.

Do ludnościowych obszarów problemowych zaliczymy te, które charakteryzują się wysokim udziałem ludności starej. Zjawisko to występuje przede wszystkim na terenach wiejskich i ma silny związek z niekorzystną strukturą płci i procesem odpływu młodzieży do miast. Na ryc. 3 przedstawiono obszary charakteryzujące się wysokim udziałem ludności w wieku poprodukcyjnym (przeciętna dla kraju – 14%). Aby wskazać obszary największej koncentracji tej grupy wiekowej, przyjęto arbitralnie wartość graniczną 17%.

Do obszarów charakteryzujących się wysokim udziałem ludności starej należą: Polesie, Podlasie, Lubelszczyzna, Mazowsze (z wyjątkiem okolic Warszawy) i Kielecczyzna (ryc. 3).

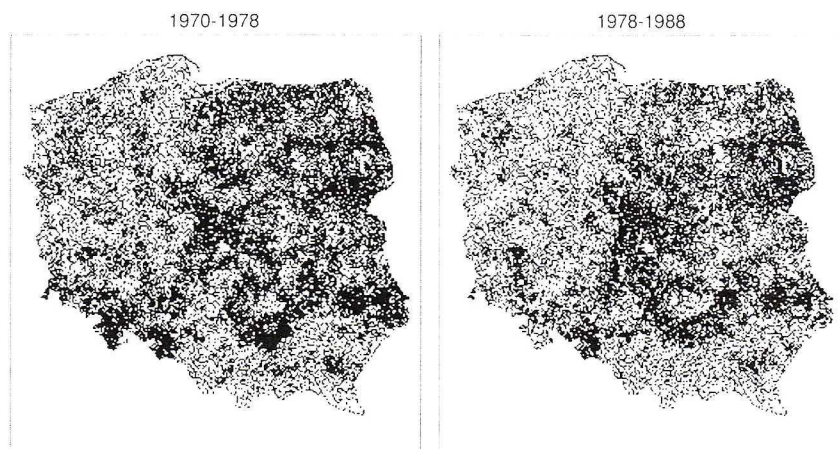
Ryc. 2. Obszary wysokiego niedoboru kobiet w wieku 20–29 lat
(współczynnik F_{20-29} poniżej 90), 1999

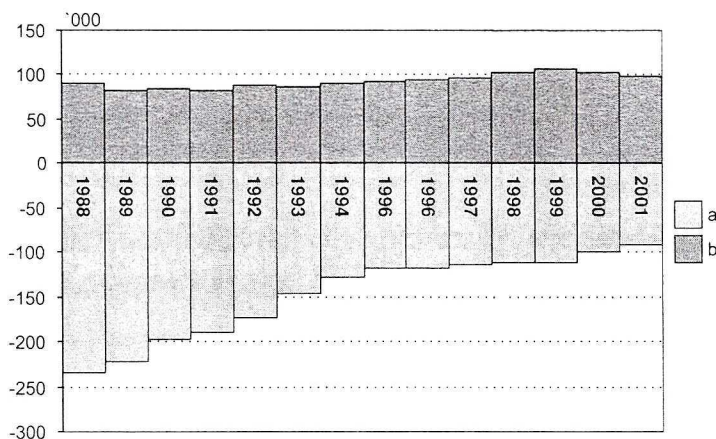
Ryc. 3. Obszary o udziale ludności w wieku poprodukcyjnym
przekraczającym 17%, 1999

Ruchy wędrownicze ludności są wypadkową sytuacji politycznej i społeczno-gospodarczej na danym obszarze. Im jest ona trudniejsza, tym większa grupa osób decyduje się na opuszczenie takiego obszaru. Są to przede wszystkim ludzie młodzi, wśród których przeważają kobiety. Spadek liczby ludności na jakimś terenie należy na ogół traktować jako zjawisko negatywne, będące podstawą wyznaczenia obszarów problemowych. Zagadnienie to należy jednak rozpatrywać w dłuższych przekrojach czasu. Chwilowy odpływ ludności nie zawsze będzie zjawiskiem niepożądanym. Weźmy np. odpływ ludności z terenów o wysokim wskaźniku bezrobocia. Proces ten wskazuje na negatywne zjawiska społeczno-ekonomiczne, ale należy go oceniać pozytywnie, ponieważ odpływająca ludność znalazła gdzieś pracę, a na analizowanym obszarze poziom bezrobocia spadnie. Jeżeli jednak proces odpływu ludności będzie trwał przez dziesiątki lat, to doprowadzi do niekorzystnych zmian w strukturze demograficznej ludności (np. starzenie się ludności, niekorzystne parametry w ruchu naturalnym).

Długotrwałe procesy ubytku ludności miały największe natężenie na Podlasiu, Mazowszu, w Górach Świętokrzyskich i na Wyżynie Lubelskiej (ryc. 4). Należy jednak uwzględnić istnienie stałego procesu odpływu ludności ze wsi do miast. Wieś była zapleczem rozwoju demograficznego kraju, dlatego odpływ ludności ze wsi do miast należy uznać za normalne zjawisko.

Ryc. 4. Obszary o spadku liczby ludności, 1 kropka – 20 osób

Ryc. 5. Migracje wewnętrzne ze wsi do miast (a) i z miast na wieś (b) w latach 1988-2001

W latach 90. coraz mniej osób migrowało do miast i był to przede wszystkim wynik kurczenia się rynku pracy (odbiło się do dotkliwie na słabiej wykształconej ludności wiejskiej) i rosnących kosztów utrzymania w mieście (ryc. 5). Na południowym wschodzie kraju, gdzie występowała duża grupa dwuzawodowych, którzy w pierwszej kolejności tracili pracę obserwowano nawet powrót do rolnictwa. Istotne znaczenie w osłabieniu tempa migracji wieś-miasto miało także „wysycenie” wielu obszarów wiejskich z mobilnej ludności.

Obszarami problemowymi są również te, które cechuje wysoki stopień bezrobocia. Znalazło to odzwierciedlenie w polityce strukturalnej Unii Europejskiej. Wskaźnik poziomu bezrobocia jest jednym z głównych kryteriów wyznaczenia obszarów stojących w obliczu problemów strukturalnych, na które kieruje się Fundusze Strukturalne w ramach Celu 2.

Obszary o wysokim udziale bezrobotnych skazane są na nędzę i różnorodne patologie społeczne. Rozmieszczenie tego typu obszarów odbiega od dotychczas przedstawionych, co wynika z innych przyczyn, które powodowały ich powstanie. Największa koncentracja bezrobotnych występuje w miastach. Bezrobotni mieszkający na wsi stanowili w 2003 r. prawie 42% ogółu bezrobotnych. Grupę tę powiększają osoby zbędne w gospodarstwach rolnych lecz nie rejestrowane jako bezrobotni – mówimy wówczas o bezrobociu ukrytym

w rolnictwie. Według szacunków Frenkla (2003) liczba zbędnych w rolnictwie wynosiła w 1996 r. ok. 900 tys. osób, w tym całkowicie zbędnych 440 tys. Dotyczy to szczególnie południowo-wschodnich terenów kraju, o bardzo rozdrobnionej strukturze agrarnej i względnie dużym udziale ludności dwuzawodowej. Na przykład w woj. podkarpackim w 2003 r. bezrobocie ukryte na wsi szacowano na ok. 140 tys. osób, co stanowiło prawie 80% wszystkich zarejestrowanych bezrobotnych w województwie.

Najwyższa stopa bezrobocia rejestrowanego (30% i więcej) występowała na terenach, gdzie uprzednio w rolnictwie dominowały gospodarstwa państwowe, a więc na Pomorzu Zachodnim i Pojezierzu Mazurskim. Są to obszary bardzo słabo zaludnione. Mimo to, utrzymuje się tu od kilku lat wysoki stopień bezrobocia spowodowany przede wszystkim upadkiem PGR-ów, recesją gospodarczą oraz niską dynamiką rozwoju lokalnych przedsiębiorstw.

3. Rolnicze obszary problemowe

Wzrost dynamiki niekorzystnych procesów w rolnictwie polskim w latach 80. i 90. wzmógł zainteresowanie rolniczymi obszarami problemowymi. Charakteryzują się one nagromadzeniem negatywnych zjawisk społeczno-ekonomicznych i (lub) przyrodniczych, które czynią je upośledzonymi w stosunku do obszarów rolniczych o cechach przeciętnych w kraju i osłabiają ich funkcję rolniczą.

Badania obszarów problemowych w rolnictwie były inspirowane w Polsce przez Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN. Podjął je zespół problemowy *Diagnozy stanu gospodarki przestrzennej Polski*, który działał w latach 1980–1983. W późniejszym okresie prowadzono je m.in. w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN oraz Instytucie Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej.

W IGiPZ PAN rolniczymi obszarami problemowymi zajmował się Kulikowski (1986, 1987, 1992, 2003) i Bański (1999, 1999a, 2000, 2001, 2001a, 2002, 2002a). Ich badania obejmowały całą Polskę w skali gmin w rozbiciu na różne typy obszarów problemowych.

Badania w Instytucie Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PAN były podstawą do opracowania przez MRiGŻ *Koncepcji regionalizacji polityki rolnej*, którą w 1989 r. przyjął KERM. Zaproponowano w niej, aby do rejonów problemowych zaliczyć:

- gminy, w których gleby lekkie stanowią co najmniej 70% powierzchni gruntów ornych o trwałym zagospodarowaniu;
- gminy, w których na koniec 1988 r. co najmniej 10% lub 700 ha było w dyspozycji Państwowego Funduszu Ziemi;
- grunty rolne położone powyżej 350 m n.p.m. lub o nachyleniu stoków powyżej 12°, jeśli nie są objęte uchwałą górską.

Z kolei w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN studia mają szerszy charakter i obejmują diagnozowanie współczesnych procesów przeobrażeń obszarów wiejskich (Rosner 1999, Kłodziński, Dzun 2003). Wśród nich realizowano projekt Komitetu Integracji Europejskiej pt. *Ty-pologia wiejskich obszarów problemowych*, kierowany przez Rosnera.

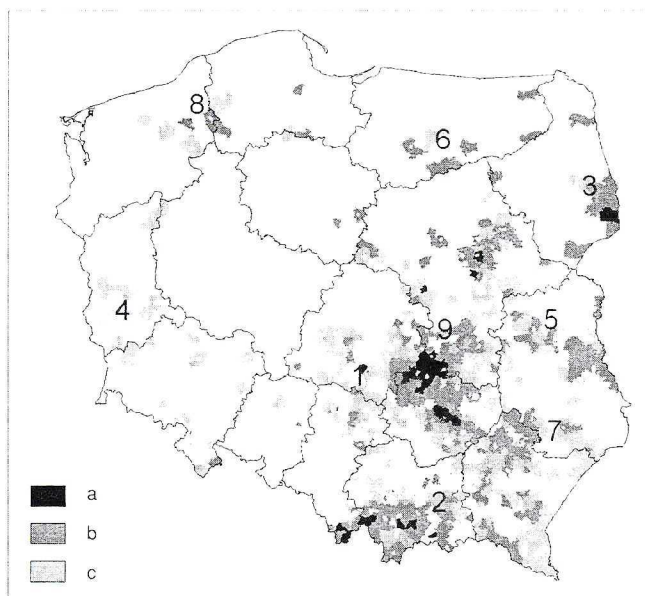
Rolnicze obszary problemowe były tematem badań Komisji Geografii Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej Polskiego Towarzystwa Geograficznego kierowanej przez Falkowskiego. Zorganizowane w Lublinie w 1990 r., VII Seminarium Geograficzno-Rolnicze zatytułowano *Obszary problemowe rolnictwa Polski ze szczególnym uwzględnieniem regio-nu lubelskiego*.

Można zaproponować podział rolniczych obszarów problemowych na 4 typy:

- 1) opóźnione w rozwoju, charakteryzujące się relatywnie niskim poziomem rozwoju rolnictwa;
- 2) rezerw produkcyjnych, o niedostatecznym wykorzystaniu przyrodniczego i (lub) społeczno-gospodarczego potencjału produkcyjnego;
- 3) niekorzystnych warunków przyrodniczych, na których jakość środowiska przyrodniczego utrudnia prowadzenie działalności rolniczej;
- 4) konfliktowe, charakteryzujące się nadmiernym rozwojem funkcji pozarolniczych, głównie technoprodukcyjnych, które ograniczają należyte wykonywanie funkcji rolniczej.

Obszary opóźnione w rozwoju rozpoznano na podstawie opracowanego *wskaźnika poziomu rozwoju rolnictwa*. Wyznaczono go na podstawie wielu cech diagnostycznych obejmujących następujące zagadnienia: strukturę agrarną, wykształcenie mieszkańców gospodarstw rolnych, stopień wyposażenia rolnictwa w maszyny i infrastrukturę techniczną oraz jego efekty produkcyjne. Inną metodę zastosowano do rozpoznania obszarów rezerw produkcyjnych. Polegała ona na ocenie relacji między teoretycznymi a rzeczywistymi plonami czterech zbóż.

Cechą charakterystyczną obszarów opóźnionych w rozwoju jest najniższy w skali kraju poziom rozwoju rolnictwa, co wywołuje okreś-

Ryc. 6. Rolnicze obszary opóźnione w rozwoju, 1996

1 – jurajski, 2 – karpacki, 3 – knyszyńsko-białowieski, 4 – lubuski, 5 – mazowiecko-oleski, 6 – olsztyński, 7 – sandomiersko-roztockański, 8 – środkowo-pomorski, 9 – świętokrzyski

a – obszary krytyczne, b – obszary patologiczne, c – obszary progowe

lone problemy w jego prawidłowym funkcjonowaniu. Wyróżniono 9 rolniczych obszarów opóźnionych w rozwoju (ryc. 6). Podobny zasięg mają obszary problemowe wyznaczone na podstawie najnowszych danych z Powszechnego Spisu Rolnego w 2002 przez Kulikowskiego (2003).

Zidentyfikowane obszary podzielono według stopnia koncentracji niekorzystnych cech na 3 typy:

- 1) krytyczne odznaczające się najniższym rozwojem rolnictwa w kraju; badane mierniki osiągają najniższe wartości; zapóźnienie tych terenów jest tak głębokie, że gospodarstwa czerpiące dochody wyłącznie z rolnictwa nie mają szans rozwoju i są skazane na upadek;
- 2) patologiczne które na ogół sąsiadują z obszarami krytycznymi; bez zewnętrznej pomocy gospodarczej, rolnictwo tych obszarów skazane jest na upadek; na rynku pozostaną tylko nieliczne, najsilniejsze ekonomicznie gospodarstwa rolne;

3) p r o g o w e, można je nazwać obszarami szans, bowiem racjonalnie prowadzona restrukturyzacja rolnictwa może sprawić, że osiągnie ono przeciętny poziom rozwoju.

Szczegółowa analiza rolniczych obszarów opóźnionych w rozwoju wykazała występowanie wielu niekorzystnych cech wspólnych, do których należą przede wszystkim:

- niski stopień towarowości gospodarstw rolnych;
- słabe wyposażenia gospodarstw w infrastrukturę techniczną;
- niski poziom wykształcenia ludności rolniczej.

Ponadto na obszarach południowych bardzo niekorzystnym zjawiskiem jest rozdrobnienie agrarne i nadmiar rąk do pracy. Cechy te uniemożliwiają osiąganie korzystnych efektów produkcyjnych. Na przykład na obszarze karpackim ponad 80% wszystkich gospodarstw rolnych ma powierzchnię mniejszą niż 5 ha. Rozdrobnienie agrarne, niekorzystne warunki agroekologiczne i dwuzawodowość ludności sprawiają, że zaledwie co siódme gospodarstwo rolne produkuje żywność z przeznaczeniem na rynek.

Obszary przyrodniczych rezerw produkcyjnych nie wykorzystują w procesie produkcji rolnej potencjału warunków naturalnych. Wykorzystanie gleb na obszarze przyrodniczych rezerw produkcyjnych (ryc. 7) jest na ogół poprawne i zgodne z ich rolniczą przydatnością, ale osiągane plony nie odzwierciedlają w pełni jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej.

Do przyczyn osłabiających potencjał produkcyjny rolnictwa należy wadliwa struktura agrarna (wysoki udział małych powierzchniowo gospodarstw i duże rozdrobnienie pól uprawnych), małe nakłady na techniczne środki produkcji, niskie kwalifikacje zawodowe rolników oraz starzenie się ludności rolniczej.

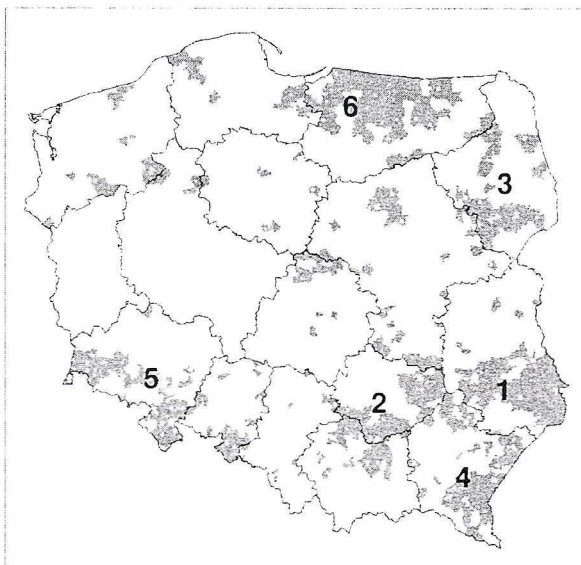
Wśród obszarów niekorzystnych warunków przyrodniczych można wyróżnić dwie kategorie: obszary niskiej jakości środowiska przyrodniczego i obszary zdegradowanego środowiska przyrodniczego. Do wyznaczenia pierwszej kategorii obszarów najlepiej nadaje się współczynnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej IUNG. Wartość współczynnika *j_{rpp}* poniżej 50 pkt. (średnia w kraju 67 pkt.) świadczy o silnych ograniczeniach możliwości uprawy roślin.

Wśród rolniczych obszarów zdegradowanego środowiska można wyróżnić tereny skażone, na których produkowana żywność może zawierać ponadnormatywną ilość substancji chemicznych groźnych dla zdrowia człowieka oraz inne, charakteryzujące się radykalnym obniżeniem jakości walorów przyrodniczych wywołanych działalnością

człowieka. Dzięki wprowadzeniu ostrych norm ograniczających możliwości emisji zanieczyszczeń do środowiska obszary skażonego środowiska kurczą się z roku na rok.

Obszary konfliktowe w rolnictwie charakteryzują się nadmiernym rozwojem funkcji pozarolniczych oddziałujących negatywnie na możliwości wykonywania funkcji rolniczej. Typowym układem konfliktowym w przestrzeni rolniczej jest sytuacja, kiedy tę samą przestrzeń charakteryzują korzystne warunki agroekologiczne oraz dogodne warunki rozwoju przemysłu, osadnictwa lub turystyki. Jeśli popyt na określone walory przestrzeni różnych podmiotów będzie większy od podaży pojawia się sytuacja konfliktowa.

Ostre konflikty rodzą się między rolnictwem i przemysłem. Do głównych obszarów konfliktowych należą strefy wokół dużych okręgów przemysłowych – Górny Śląsk, Legnicko-Głogowski Okręg Miedziowy, Bełchatowski Okręg Węglowy, Tarnobrzeskie Zagłębie Siarkowe, Wałbrzyskie Zagłębie Węglowe. Poza przejmowaniem przez przemysł gruntów dotychczas użytkowanych przez rolnictwo, konflikty wynikają także z zanieczyszczania i degradacji środowiska przyrodniczego. Po-

Ryc. 7. Obszary przyrodniczych rezerw produkcyjnych, 1990

1 – lubelsko-sandomierski, 2 – małopolski, 3 – podlaski, 4 – przemyski,
5 – sudecki, 6 – żuławsko-warmiński

chodną tych procesów jest wzrost powierzchni nieużytków i ekstensyfikacja produkcji rolnej.

W strefach podmiejskich większych miast, pojawiają się coraz ostrzejsze konflikty na linii rolnictwo – mieszkalnictwo. Mają tu miejsce dwa sprzeczne ze sobą procesy. Chłonny rynek zbytu jest bodźcem do intensyfikacji rolnictwa i powiększania powierzchni użytków rolnych, jakkolwiek rozrost terytorialny i ludnościowy miast powodują stały ubytek tych gruntów. Kolejny konflikt występuje na obszarach, które mogą być użytkowane przez rolnictwo i leśnictwo. Ubogie w lasy są przede wszystkim tereny o intensywnej produkcji rolnej, gdzie inne formy działalności gospodarczej podporządkowano rolnictwu. Brak lasów i zadrzewień stwarza zagrożenie degradacji gleb (erozji i zanieczyszczenia), stopowienia terenów i pogorszenia warunków wodnych. Procesy te na niektórych terenach trwają już od dawna. Wskazane jest zatem wzmocnienie funkcji glebochronnych i wodochronnych przez nasadzanie nowych lasów, kosztem użytków rolnych, w tym głównie gruntów ornych.

Inny konflikt występuje na obszarach pełniących funkcję rolniczą i turystyczno-rekreacyjną. Według Siuty (1995) szeroko rozumiana turystyka oddziałuje na ogół ujemnie na środowisko, powodując zniszczenie szaty roślinnej i gleby oraz nasilając zjawisko erozji. Trzeba jednak dodać, że obydwie funkcje połączone w sposób harmonijny mogą mieć istotny wpływ na powodzenie gospodarcze niektórych części obszarów problemowych.

4. Inne typy obszarów problemowych

Obszary ekologicznego zagrożenia (współcześnie mówi się raczej o obszarach o podwyższonym ryzyku zagrożenia ekologicznego) zostały po raz pierwszy wydzielone w ramach prac nad przestrzenną diagnozą stanu środowiska przyrodniczego. Stanowiły one część szerszych studiów do planu przestrzennego zagospodarowania kraju przy Radzie Ministrów.

Przyjęto, że obszary zagrożenia ekologicznego charakteryzuje przekroczenie norm w zakresie skażenia jednego z elementów przyrody bądź całego środowiska przyrodniczego. Kassenberg i Rolewicz (1984) wydzielili 27 takich obszarów.

Wydzielone w latach 80. obszary nie obejmowały wszystkich źródeł zanieczyszczenia, np. transportu i rolnictwa. Wyłączono z nich rów-

niez silnie zanieczyszczone obszary miejskie, takie jak aglomeracja warszawska i inne wielkie miasta, w których systematycznie były przekraczane wszelkie normy dopuszczalnych zanieczyszczeń środowiska. Wskazano więc na najważniejsze obszary zagrożenia, ale nie wymieniono wszystkich.

Obecnie, na skutek podwyższenia norm w zakresie ochrony środowiska oraz wzrostu nakładów inwestycyjnych na ten cel, granice obszarów ekologicznego zagrożenia powinny się kurczyć. Nie oznacza to jednak, że problem przestaje istnieć.

Inne rodzaje obszarów problemowych są w kręgu zainteresowań bardzo wąskiej grupy specjalistów. Należą do nich m.in. *obszary obniżonej zdrowotności*. Interesującą pracę na ten temat wykonał zespół pracowników Instytutu Medycyny Pracy im. J. Nofera w Łodzi (Dutkiewicz 1997). We wnioskach zwrócono uwagę na zdecydowanie gorszą sytuację stanu zdrowia mieszkańców rejonów miejskich w porównaniu z pozamiejskimi. Największe nasilenie ujemnych efektów zdrowotnych na obszarach zurbanizowanych zanotowano w południowej Polsce i w pasie dolnego biegu Wisły, zaś na obszarach wiejskich w byłych województwach: szczecińskim, toruńskim i wałbrzyskim. Wykazano też, że najkorzystniejsza sytuacja pod tym względem występuje we wschodniej części kraju (Dutkiewicz 1997, s. 168). Na podobne tematy pisali Andryszek (1993) i Bejnarowicz (1994).

Wnioski

Obszary problemowe są nierozłączną częścią przestrzeni geograficznej każdego kraju. Wśród nich najważniejszą rolę odgrywają współcześnie ludnościowe i rolnicze obszary problemowe. Bardzo często występują one wspólnie.

Wśród ludnościowych obszarów problemowych wyróżniamy obszary:

- zachwianej struktury wieku,
- niekorzystnej struktury płci,
- nadmiernego i długotrwałego odpływu ludności,
- bierności zawodowej.

Największa depresja demograficzna występuje na obszarze północno-wschodniej i wschodniej Polski. Niekorzystna jest tam struktura wieku i płci. Obszar ten od dawna charakteryzują też procesy depopulacyjne i starzenie się ludności wiejskiej.

Drugi obszar depresji demograficznej obejmuje zachodnią część Mazowsza i Góry Świętokrzyskie. Nie jest to jednak tzw. kompleks, jak w przypadku północno-wschodniej Polski.

Niekorzystne zjawiska ludnościowe ujawnia się niebawem w północnej Polsce. Chodzi głównie o obszary po byłych gospodarstwach państwowych, które charakteryzuje obecnie najwyższy stopień bezrobocia. Długotrwałe bezrobocie, przyczyniające się do wzrostu nędzy na wsi, jest katalizatorem deformacji demograficznej i osłabia rytm życia społeczno-gospodarczego.

Osobnych studiów wymagają przyczyny tworzenia się ludnościowych obszarów problemowych. Rozpoznanie procesów i przyczyn stymulujących ich powstawanie może być pierwszym krokiem w łagodzeniu niekorzystnych zjawisk demograficznych.

Rolnicze obszary problemowe dzielimy na 4 podstawowe typy:

- opóźnione w rozwoju,
- rezerw produkcyjnych,
- niekorzystnych warunków przyrodniczych,
- konfliktów.

Cechą charakterystyczną obszarów opóźnionych w rozwoju jest najniższy w skali kraju poziom rozwoju rolnictwa, który stwarza problemy w jego prawidłowym funkcjonowaniu. Obszary niekorzystnych warunków przyrodniczych podzielono na dwie kategorie – niskiej jakości środowiska przyrodniczego, które ograniczają kierunki zagospodarowania ziemi oraz zdegradowanego środowiska w wyniku działalności gospodarczej człowieka. Z kolei obszary rezerw produkcyjnych cechuje niedostateczne wykorzystanie przyrodniczego lub ekonomicznego potencjału produkcyjnego. Wreszcie obszary konfliktów charakteryzują się nadmiernym rozwojem funkcji pozarolniczych oddziałujących negatywnie na możliwości funkcjonowania rolnictwa.

W wyniku przeprowadzonego rozpoznania obszarów problemowych w rolnictwie można uogólnić, że koncentrują się one w kilku rejonach naszego kraju. Należą do nich:

1. Południowo-wschodnia część kraju gdzie nakładają się na siebie różne typy rolniczych obszarów problemowych. W tamtejszym rolnictwie ukształtował się model małych powierzchniowo gospodarstw dwuza wodowych, o niskim stopniu towarowości i niedostatecznym wyposażeniu w infrastrukturę techniczną. Znaczna część tego obszaru wykazuje dobre warunki agroekologiczne, które nie są należycie wykorzystane.
2. Wschodnia część Mazowsza i północno-wschodnia Polska. Tamtejsze rolnictwo cechują przede wszystkim niekorzystne procesy de-

mograficzne, niska aktywność rolników, złe wyposażenie gospodarstw w maszyny rolnicze i infrastrukturę techniczną. Do tego trzeba dodać gorsze warunki przyrodnicze, utrudniające uprawę niektórych roślin.

3. Obszar Sudetów i częściowo Niziny Śląskiej, na którym koncentrują się różne typy problemów w gospodarce rolnej, poczynawszy od zaopóźnienia w jej rozwoju, po niskie wykorzystanie środowiska przyrodniczego w produkcji roślinnej.
4. Małe obszary na Pomorzu, na których upadek PGR-ów spowodował ekstensyfikację użytkowania ziemi i struktury zasiewów oraz gwałtowny wzrost bezrobocia. Upadek gospodarczy tych obszarów przejawia się m.in. niskim wykorzystaniem społeczno-ekonomicznych rezerw produkcyjnych.
5. Obszar świętokrzyski jest największym rolniczym obszarem problemowym. Znaczną część obejmują obszary opóźnione w rozwoju, obszary rezerw produkcyjnych, a Góry Świętokrzyskie można zaliczyć do obszarów niskiej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej.

Rozpatrując zagadnienie w kategoriach szans i zagrożeń badanych obszarów problemowych należy stwierdzić, że najbardziej dramatyczna sytuacja występuje na obszarach opóźnionych w rozwoju, gdzie gospodarka rolna ma niewielkie pole manewru. Rolnictwo ekologiczne i agroturystyka nigdy nie staną się masowym „sposobem na życie” dla rolników i tylko w niewielkim stopniu rozwiążą nabrzmiałe problemy. Największe szanse wzrostu gospodarczego tych terenów należy wiązać z pojawianiem się nowych funkcji gospodarczych wchłaniających siłę roboczą z rolnictwa.

Obszary rezerw produkcyjnych są łagodniejszą formą rolniczych obszarów problemowych. Można stwierdzić, że pozostają one w успіchu spowodowanym długotrwałą zapaścią rolnictwa i słabnącym popytem na produkty żywnościowe. Nowe bodźce mogą je „obudzić” i „pobudzić” do intensyfikacji produkcji rolnej.

Obszary problemowe w rolnictwie będą istniały zawsze, chodzi jednak o to, aby w stopniu maksymalnym łagodzić niekorzystne procesy, jakie tam spotykamy. Najlepiej myśl tę oddaje pogląd Kamińskiego (1989, s. 106), który pisze: *„...w polityce przestrzennej różnicowanie przestrzenne powinno być uznane za fakt naturalny, ale niezbędne są działania mające na celu niedopuszczenie do tego, by różnicowanie przestrzenne przekroczyło punkt krytyczny i przerodziło się w przestrzenną dysproporcję”*. Można mieć nadzieję, że po wejściu do UE obszary problemowe w Polsce uzyskają wystarczającą pomoc, aby te dysproporcje zmniejszyć.

Literatura

- Andrzejczyk Cz., 1993, *Kompleksowa ocena stanu zdrowia ludności w województwach zawierających obszary ekologicznego zagrożenia w porównaniu z województwami tzw. czystymi ekologicznie*. Zdr. Publ., 3, s. 101–106.
- Bański J., 1999, *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*. Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 172.
- Bański J., 1999a, *Teoria i kierunki badań obszarów problemowych w Polsce*. Przegl. Geogr., 71, 4, s. 401–416.
- Bański J., 2000, *Rolnicze obszary rezerw produkcyjnych*. Wieś i Rolnictwo, 2(107), IRWiR, Warszawa, s. 31–43.
- Bański J., 2001, *Stan i perspektywy rolnictwa na obszarach problemowych w Polsce*. Zeszyty Geogr., 22, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., 2001a, *Problem areas in Polish agriculture*. Geographia Polonica, 74, 1, IGSO PAS, Warsaw, s. 47–63.
- Bański J., 2002, *Typy ludnościowych obszarów problemowych*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Společné problémy vsí*. Studia Obszarów Wiejskich, 2, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 41–52.
- Bański J., 2002a, *Obszary problemowe euroregionów wschodniego pogranicza*, [w:] A. Stasiak (red.) *Euroregiony wschodniego pogranicza – założenia i osiągnięcia*. Wyd. Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok, 49–60.
- Bejnarowicz J., 1994, *Zmiany stanu zdrowia Polaków i jego uwarunkowań. Wyzwania dla promocji zdrowia*. Promocja zdrowia. Nauki Społeczne i Medycyna, 1–2, s. 9–36.
- Ciok S., 1994, *Wybrane obszary problemowe Polski Południowo-Zachodniej*. Acta Univ. Wratisl., 1631, Studia Geogr., 62, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Długookresowa koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju, 1990, CUP, Warszawa.
- Domański R., 1987, *Przestrzenna organizacja rozwoju regionalnego*. Studia KPZK PAN, t. 93, Warszawa.
- Dutkiewicz T. (red.), 1997, *Ocena zagrożeń środowiskowych i zdrowotnych w dużych obszarach geograficznych*. Instytut Medycyny Pracy, Łódź.
- Eberhardt P., 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*. Prace Geogr., 148, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Falencka-Jabłońska M., 1991, *Zagrożenia środowiska przyrodniczego w Polsce a rolnictwo i gospodarka żywnościowa*. NFOŚiGW, Warszawa.
- Frenkel I., (red.), 1989, *Opinie o wyludnianiu się wsi polskiej*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Frenkel I., 1997, *Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi w latach 1988–1995. Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Frenkel I., 2003, *Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi. Dekada przemian*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Friedmann J., 1968, *The Role of Cities in National Development*. Santiago de Chile.
- Friedmann J., 1974, *Ogólna teoria rozwoju spolaryzowanego*. Przegląd Zagr. Liter. Geogr., 1–2, s. 18–33.

- Heffner K. (red.), 1990, *Procesy wyludniania się wsi w regionie opolskim*. Instytut Śląski, Opole.
- Holzer J.Z., 1999, *Demografia*. PWE, Warszawa.
- Hoover E.M., 1971, *An Introduction to Regional Economics*. Alfred Knopf Inc., New York.
- Jasiulewicz M. (red.), 1989, *Wyludnianie się obszarów wiejskich Pomorza Środkowego*. Koszaliński Ośr. Nauk.-Bad., Koszalin.
- Jelonek A., 1986, *Obszary zagrożeń demograficznych*. Folia Geographica, Seria Geographica-Oeconomica, 19, s. 33-49, Kraków.
- Jelonek A., 1988, *Obszary problemowe w zakresie zagrożeń demograficznych w Polsce*, [w:] *Problemy geografii osadnictwa i ludności*. Seria Geografia, 42, s. 67-77, UAM, Poznań.
- Kamiński W., 1989, *Gospodarka żywnościowa w ujęciu przestrzennym*. PWRiL, Warszawa.
- Kassenberg A., Rolewicz Cz., 1984, *Obszary ekologicznego zagrożenia (wstępna diagnoza przestrzenna – 1980 r.)*, [w:] *Gospodarka zasobami przyrody*, Studia KPZK PAN, t. 85, s. 150-155, Warszawa.
- Klaassen L., 1965, *Area Economic and Social Redevelopment: Guidelines for Programmes*. Paris, OECD.
- Kłodziński M., Dzun M. (red.), 2003, *Aktywizacja wiejskich obszarów problemowych*. IRWiR PAN, AR Szczecin.
- Kokotkiewicz I., 1985, *Obszary problemowe w Polsce, interpretacja z punktu widzenia zagrożeń społecznych*, [w:] A. Kukliński (red.), *Gospodarka przestrzenna Polski wczoraj, dziś i jutro*. 2, s. 84-96, PAX, Warszawa.
- Kulikowski R., 1986, *Wykorzystanie rolniczej przestrzeni produkcyjnej w Polsce – próba analizy przestrzennej*. Przegl. Geogr., 58, 1-2, s. 191-202, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kulikowski R., 1987, *Geografia rolnictwa w pracach nad planem przestrzennego zagospodarowania kraju do 2000 r.* Przegl. Geogr., 59, 4, s. 603-609, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kulikowski R., 1992, *Obszary problemowe rolnictwa w Polsce*, [w:] *Wybrane zagadnienia obszarów wiejskich*. A. Stasiak (red.), Biuletyn KPZK PAN, z. 158, s. 23-40, Warszawa.
- Kulikowski R., 2003, *Obszary problemowe rolnictwa w Polsce*, [w:] A. Ciołkosz (red.), *Charakterystyka rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski*. GUS, Warszawa, s. 179-186.
- Kukliński A., 1983, *Diagnoza stanu gospodarki przestrzennej Polski. Wstępne wyniki badań*. Biuletyn KPZK PAN, z.123, Warszawa.
- Mirowski W., 1995, *Społeczne uwarunkowania wyludniania się wsi w Polsce*. IFiS PAN, Warszawa.
- Perroux F., 1955, *Note sur la notion de „pôle de croissance”*. Economie Appliquée, 8, 1-2, s. 307-320, Paris.

- Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju rolnictwa*, 1997, Atlas RP, 81.3, Główny Geodeta Kraju, Warszawa.
- Rosner A. (red.), 1999, *Typologia wiejskich obszarów problemowych*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Rosner A. (red.), 2002, *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Rudnicki J., 1991, *Obszary ekologicznego zagrożenia*. Wiad. Statyst., 2/357, s. 23-26, GUS, Warszawa.
- Siuta J., 1995, *Gleba, diagnozowanie stanu i zagrożenia*. IOŚ, Warszawa.
- Stasiak A., 1985, *Istota i charakter obszarów słabiej rozwiniętych w Polsce w świetle dociekań nauki i praktyki*. Nauka i Praktyka, 2, s. 9-15, Ośr. Bad. Nauk., Białystok.
- Strzelecki Z., 1995, *Założenia i zasady polityki regionalnej*, [w:] *Polityka regionalna w rozwoju obszarów wiejskich*. Materiały z ogólnokrajowej konferencji, SGGW, Warszawa, s. 45-60.
- Szul R., 1988, *Mechanizmy rozwoju regionalnego – przykład Polski, Hiszpanii i Jugosławii*, [w:] *Gospodarka przestrzenna, region, lokalność*, Biuletyn KPZK PAN, z. 138, B. Jałowiecki (red.) s. 148-193, Warszawa.
- Zagożdżon A., 1988, *Kilka uwag o obszarach problemowych*, [w:] *Gospodarka przestrzenna*, op. cit, s. 137-147.
- Żurawicki L., 1974, *Polityka regionalna w EWG*. Gosp. Planowa, 11, Warszawa, s. 774-780.